

גנזי שלום'

מאת

יונתן מאיר

השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס, תל אביב וירושלים:
עם עובד והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשס"ט, יד+420+5] עמ'

גדולתו של גרשם שלום כחוקר ספרות הסוד היהודית וכסולל דרכים חדשות במחקר ענפיה השונים אינה מוטלת בספק. גם אם בתחומים שונים כתב מאמרים מועטים, הרי העושר הגדול של הספרים שנתרו בספרייתו, ההערות הרבות שרשם בשוליהם, המכתבים שכתב לעמיתיו ואלו שקיבל, ועשרות הפתקים והרשימות שנתרו בעיזבונו, מורים שלא זנח פינה אחת בשדה המחקר הרחב שקיבל עליו לעסוק בו. במקרים אחדים נדמה היה שמיעט לעסוק בתחום זה או אחר, בעיקר בשל פיזור הכתבים שלא נקבצו לבמה אחת, אך עם קיבוצם מתגלה פסיפס מורכב, מעין ניצוצות של מפעל גדול שלא הושלם. אחד התחומים שתיאור זה יפה להם הוא החסידות. זה לא כבר קובצו מחקרי החסידות של שלום עם הערות ותוספות שלו מתוך כתיב יד, ובלוויית הערות ונספחים ביבליוגרפיים בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס. עבודת ההכנה של ספר זה נעשתה ברובה בספריית גרשם שלום אשר בספרייה הלאומית בירושלים. כבר הצביעו רבים על תרומתו רבת הערך של שלום לחקר החסידות, ועל כן אסתפק כאן בהעלאת כמה עניינים ביבליוגרפיים הקשורים לגנזי שלום, לסדר עריכת מחקריו ולהדפסת מאמריו בתחום החסידות, וראש להם תיאור ספרו הגנוז על הבעש"ט וראשית החסידות, ספר הידוע רק ליחידי יחידים.¹

1 על תרומתו של שלום לחקר החסידות הרחיבו כבר מספר חוקרים, כל אחד בדרכו. ראו בין השאר: ר' ש"ץ, 'פירוש החסידות כביטוי להשקפה האידיאליסטית של גרשם שלום, נ' רוטנשטיין (עורך), גרשם שלום: על האיש ופועלו, דברים שנאמרו ביום השלושים להסתלקותו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 48-62; L. Jacobs, 'Aspects of Scholem's Study of Hasidism', *Modern Judaism*, 5 (1985), pp. 95-104; J. Dan, *Gershom Scholem and the Mystical Dimension of Jewish History*, New York and London 1987, pp. 313-328; M. M. Faierstein, 'Gershom Scholem and Hasidism', *Journal of Jewish Studies*, 38 (1987), pp. 221-233; R. Elior, 'Hasidism – Historical Continuity and Spiritual Change', P. Schäfer and J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's 'Major Trends in Jewish Mysticism': 50 Years After, Proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish*

פרסום הכרך רב העניין 'השלב האחרון' הוא למעשה חלק ממפעל רחב להדרתם בעברית של כתביו המפורסמים של שלום, מפעל שהיו שותפים בו חוקרים שונים בעבר ובהווה.² תחילתו של מפעל זה בתכנית רחבה שקיבלו עליהם הוצאת 'עם עובד', 'המרכז לחקר הקבלה ע"ש גרשם שלום' באוניברסיטה העברית ואברהם שפירא, להדיר את כתבי גרשם שלום. החזון החל להתממש עם פרסום מספר ספרים בהוצאת 'עם עובד': 'דברים בגו' (תשל"ו), 'מברלין לירושלים' (תשמ"ב), 'ולטר בנימין: סיפורה של ידידות' (תשמ"ז) ומהדורה חדשה של הספר 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו' (תשמ"ח).³ חזון ההדפסה המחודש בא לידי ביטוי גם בספרים 'עוד דבר' (תש"ן) ו'רציפות ומרד' (תשנ"ה), שקובצו בהם מבחר מאמרים של שלום וראיונות שנערכו עמו. שני כרכים נוספים ראו אור במסגרת זו, האחד הוא הקובץ הגדול 'מחקרי שבתאות', עם תוספות מרובות ועדכונים מעשה ידי יהודה ליבס (תשנ"ב), והאחר הוא הקובץ 'מחקרי קבלה', לקט מאמרים בעריכת יוסף בן-שלמה ומשה אידל (תשנ"ח). יש להצטער על כך שהוצאת 'עם עובד' לא התמידה בתכנית הגדולה שקיבלה עליה, ושלא נמצאו לה הכוחות הדרושים והתמיכה הראויה להשלמת המפעל.⁴ כתוצאה מהיעדר זה קיבלו עליהם אחרים להשלים את המלאכה. שני כרכים מרשימים הכוללים כתבים של שלום בתחומים שונים ראו אור מאוחר יותר: כרך על דמונולוגיה ומאגיה בעריכת אסתר ליבס (בהוצאת 'מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, יד יצחק בן-צבי' והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד)⁵ וכרך על האר"י והסובבים אותו

Mysticism, Tübingen 1993, pp. 303-323 (ושם גם תגובות על מאמרה מאת מ' חלמיש וק"א גרצינגר). מאמרים רבים הוקדשו לפולמוס בין שלום לבובר, ובהם נתבררו ונתחדדו גישותיהם. ראו למשל: K. S. Davidowicz, *Gershom Scholem und Martin Buber: Die Geschichte eines Missverständnisses*, Neukirchen-Vluyn 1995, pp. 104-143; M. Idel, 'Martin Buber and Gershom Scholem on Hasidism: A Critical Appraisal', A. Rapoport-Albert (ed.), *Hasidism Reappraised*, London and Portland, Ore. 1997, pp. 389-402; ר' מרגולין, מקדש אדם: ההפגנה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה, עמ' 1-54; R. White, 'Recovering the Past, Renewing the Present: The Buber-Scholem Controversy over ;54-1', *Jewish Studies Quarterly*, 14 (2007), pp. 364-392. אלו לספרות קודמת וראו גם להלן הערות 19, 50.

2 כתבי שלום ראו אור במהדורות רבות בכמה שפות. במסגרת כינוס כתביו יש חשיבות רבה לכרכים בגרמנית: D. Abrams, *G. Scholem, Judaica*, I-VI, Frankfurt a.M. 1963-1997. על כמה מהלקטים באנגלית ומגמתם ראו, 'Presenting and Representing Gershom Scholem: A Review Essay', *Modern Judaism*, 20 (2000), pp. 226-243

3 במהדורה זו נוספה הקדמה גנוזה של שלום לספר, אך לא נעשו בה תיקונים ולא נוספו תוספות. עשרות דפים של תוספות מצויים בספריית שלום ובארכיונו ומחכות לגואל. לעת עתה המהדורה המעודכנת ביותר היא זו האנגלית: G. Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676*, trans. R. J. Z. Werblowsky, Princeton, N.J. 1975

4 ראשי פרקים של התכנית נדפסו במספר מקומות: מ' בית-אריה, 'פתח דבר', ג' שלום, מחקרי שבתאות, מהדורת " ליבס, תל אביב תשנ"ב, עמ' 9-10; א' שפירא, 'פתח דבר', ג' שלום, מחקרי קבלה, א, מהדורת " בן-שלמה, עדכן והשלים מ' אידל, תל אביב תשנ"ח. רשימה אחרת של ספרים המתוכננים לצאת לאור ראה: 'Forthcoming', *Kabbalah: A Newsletter of Current Research in Jewish Mysticism*, 1, 3 (1986), p. 7

5 ג' שלום, שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה, בעריכת א' ליבס, ירושלים תשס"ה. ליבס ההדירה כרך

בעריכת דניאל אברמס (הוצאת 'כרוב', תשס"ח).⁶ ראוי להזכיר בהקשר זה את מעשה ההדרה המרשים בחיצוניותו של מחקרו של שלום על המגן דוד, שראה אור בעריכת גלית חזן-רוקם, שלמה צוקר ואברהם שפירא (הוצאת 'משכן לאמנות עין חרוד', תשס"ט).⁷

כל מלקט ועורך התווה דרך משלו בהצגה המחודשת של כתבי שלום ולא ננקטה דרך אחידה בההדרתם. היו שבחרו בדרך צמצום, ואחרים – בדרך הרחבה, אך כל המלקטים עשו שימוש גם בתוספות ובהערות שכתב שלום בתדפיסים של מאמריו – מתוך מחשבה להדפיסם בשלב מאוחר יותר עם עדכונים – ובחומר הרב שנותר בעיזבונו, ובו טיוטות, הערות ומכתבים. תרומה גדולה יש בהקשר זה גם לקטלוג של ספריית גרשם שלום, שנערך בשני כרכים גדולים בידי יוסף דן, אסתר ליבס ושמואל ראם (הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תשנ"ט).⁸

חלק ממאמריו של שלום על החסידות תורגמו וקובצו, עם תוספות והשלמות שלו, עוד בקבצים 'דברים בגו' ועוד דבר', ועתה מופיעים אותם המאמרים מחדש בצירוף מאמרים אחרים שטרם קובצו. בכרך 'השלב האחרון' קובצו רוב מחקריו של שלום בשדה החסידות שנדפסו בחייו, בתרגום לעברית ובתוספות מרובה, ואחדים מהם מוצגים לראשונה בעברית. נעדרים כאן רק ענייני חסידות ברסלב, שהם בעיקר רישומים ביבליוגרפיים,⁹ עמוד אחד שכתב שלום כהקדמה לספרו החסידי של גאורג לנגר¹⁰ ושני פרסומים קצרים על מחקרים בחסידות: סקירה בת כמה שורות על ספר של מקס לר וביקורת רבת ערך בגרמנית על ספר של טורסטן יסנדר, ביקורת הנוגעת באפשרות להשוות את החסידות לזרמים רוחניים לא-יהודיים בני הזמן, אפשרות השבה ועולה במחקר החסידות בשנים האחרונות.¹¹ מטעם מובן לא נדפס כאן גם פרסומו הראשון של

-
- נוסף מכתבי שלום הגנוזים: מפתחות לכתבי הפולמוס עמדין-אייבשיץ, ירושלים תשס"ו. לפי דברי שלום היה המפתח ערוך ומוכן עוד בשנת 1945, במסגרת המפעל לחקר תורת הסוד בישראל (שהיה ידוע כ'מכון הקבלה'). במימונה של קרן שוקן. סייע במלאכה והשלימה ח' וירשובסקי. ראו את דו"חות המפעל בספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לכתבי יד, ארכיון גרשם שלום 1599 4, מכתבים (שוקן).
- 6 ג' שלום, קבלת האר"י: אוסף מאמרים, מהדורת ד' אברמס, לוס אנג'לס תשס"ח. אברמס הקדים לספר מבוא ארוך על מצב המחקר ועל כתבי היד שבארכיון שלום הנוגעים לנושא.
- 7 ג' שלום, מגן-דוד: תולדותיו של סמל, נוסח מורחב הכולל השלמות מעזבונו של המחבר, מהדורת ג' חזן-רוקם ו' צוקר, עין חרוד תשס"ט. לדברי שלום צורפו מאמרים של א' שפירא ו' סלהוב.
- 8 ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית, א-ב, בעריכת י' דן, א' ליבס ו' ראם, ירושלים תשנ"ט. ראו ד' אסף, [ביקורת], ציון, סה (תשס"ו), עמ' 249-254; א' ברילבב, 'קטלוג ספריית גרשם שלום', מדעי היהדות, 39 (תשנ"ט), עמ' 201-209.
- 9 ג' שלום, אלה שמות: ספרי מוהר"ן ז"ל מברסלב וספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו [...] מתנה למרטין בובר לחג יובלו מאנשי שלומו בירושלים, ירושלים תרפ"ח; ותוספות מאוחרות ראו: ג' שלום, 'לביבליוגרפיה של חסידות ברסלב', קריית ספר, ו (תרפ"ט-תר"ץ), עמ' 565-570. וראו על כך את דברי המהדירים: השלב האחרון, עמ' יב, הערה 4.
- 10 G. Scholem, 'Einleitung', G. M. Langer, *Neun Tore: Das Geheimnis der Chassidim*, München-Planegg 1959. הקדמת שלום נשמטה מהמהדורה החדשה של הספר משנת 2004.
- 11 ג' שלום, 'M. Löhr, Beiträge zur Geschichte des Chassidismus', Leipzig 1925', קריית ספר, ב (תרפ"ה), עמ' 32; G. Scholem, 'T. Ysander, Studien zum Bestschen Hasidismus in seiner religionsgeschichtlichen Sonderart', Uppsala 1933', *Orientalische Literaturzeitung*, 38 (1935), cols. 441-443

שלום בתחום החסידות – אחת מאיגרות ר' אברהם קאליסקר בתרגום לגרמנית עם הערת מבוא המקשרת את הדברים למפעל הציוני.¹²

ניתן לחלק את מחקריו המודפסים של שלום על הספרות החסידית לכמה חטיבות: סקירות כלליות – ראש להן הפרק על החסידות בספרו המוקדם באנגלית 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית' (*Major Trends in Jewish Mysticism*); מאמרים מרכזיים על התנועה, שרובם עוסקים בראשיתה; רשימות קצרות הנוגעות לעניינים שוליים, ושלעיתים אינן אלא בירורים ביבליוגרפיים; מאמרים פולמוסיים שנכתבו לאורך שנים רבות. אלו רוכזו עתה בקובץ 'השלב האחרון' בשלוש חטיבות מרכזיות: 'הבעש"ט וראשית החסידות'; 'בין דבקות למשיחיות: היבטים רעיוניים ומיסטיים בחסידות'; 'על ספרים וסופרים'. אך לא רק לקט עומד לפנינו. נוספו כאן הערות ועדכונים שהוסיף שלום בשולי מחקריו, מכתבים נבחרים מתוך ארכיונו, בהם מכתבים של יוסף וייס, שמואל ורסס וחיים ליברמן, ונספחים לכל מאמר ומאמר הכוללים עדכונים, הערות והוספות ביבליוגרפיות שנכתבו בידי משה אידל, דוד אסף, אסתר ליבס, יהודה ליבס, חביבה פדיה, ושלום רצבי. באופן זה קיבל הספר חיות נוספת, והקורא בו מקבל תמונה מעודכנת של מצב המחקר היום ורמיזות לאופקיה בעתיד. גם אם השתנו פני המחקר ללא הכר מאז פרסומם הראשון של המאמרים, אין ספק ששלום סלל דרכים חדשות להבנת התנועה החסידית, כפי שניכר היטב גם מהנספחים החדשים שנוספו כאן למאמרו.

שלום לא ראה בעיסוקו בחסידות עניין מרכזי, אף שאסף חומר רב על הנושא וצירף הערות רבות בשולי ספרים ומאמרים על החסידות שהיו ברשותו. בשנים הרבות שבהן לימד הקדיש שיעורים וסמינרים מעטים לחסידות,¹³ ובין עשרות הערכים האנציקלופדיים שחיבר בימי חייו אין ערכים העוסקים באופן ישיר בחסידות.¹⁴ עם זאת בקריאה רציפה של מחקרי שלום המקובצים

¹² של יסנדר מוכרת פעמיים בקובץ. ראו: השלב האחרון, עמ' 14, הערה 31; עמ' 133, הערה 74. על הספר ראו: א"ז אשכולי, [ביקורת], קריית ספר, יא (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 54-55; מרגולין (לעיל הערה 1), עמ' 40-41.

¹³ Geschem [=Gerhard/Gershom Scholem], 'R. Mendel von Witebsk: Hachschara', *Der Jude*, 8 (1924), pp. 147-148. המאמר נדפס מחדש בתיקון הכותרת, אך בהשמטת ההקדמה הקצרה של שלום: 'Rabbi Abraham Kalisker: Hachschara', *Almanach des Schocken Verlags auf das Jahr 5694* (1933-1934), pp. 97-98. בחלק מהעותקים של הפרסום האחרון הושמט גם שמו של שלום.

¹⁴ על פי פתק שמצאתי בארכיון שלום ובו רשימת שיעוריו נראה שלימד בשנת תרצ"ט סמינר על ספר 'תניא' ועל ספר 'מגיד דבריו ליעקב', ובשנת תש"ד לימד על 'בעיות בתורת החסידות', קורס שהוקדש גם לפולמוס עם בובר (תיק 18). באחד התיקים בארכיון מצאתי טיוטות לשיעוריו בחסידות, שאחד מהם פתח בדין ברומן של יוסף אופטושו 'ביערות פולין' (תיק 205); ובתיק אחר מצויות הערות לשיעורים על הבעש"ט מקיץ תשי"א (תיק 209). מרשומי השיעורים באוניברסיטה העברית נראה ששלום לימד את הקורס 'בעיות מרכזיות בחסידות' גם בשנים תש"ט ותשי"ב, ובשנת תשכ"ג לימד קורס בנושא 'מעשה והתבוננות בתורת החסידות'. על המקום הזעיר של החסידות במערך ההוראה של שלום באוניברסיטה העברית ראו: "דן, גרשם שלום ולימודי הקבלה", ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ח, עמ' 208-209.

¹⁴ את הערך המרכזי על החסידות באנציקלופדיה העברית חיברו ישעיהו ויוסף דן, וחלק נוסף נכתב בידי א' רובינשטיין. פנייה מאוחרת אל שלום לכתוב ערך על הקשר בין שבתאות לחסידות (או כל ערך אחר בתחום זה), במסגרת אנציקלופדיה של החסידות באנגלית, לא נענתה. ראו את מכתבו של רבינוביץ אל שלום משנת

כאן אי אפשר להתעלם מהתחושה שלפנינו פירוורים ממפעל רחב בהרבה שלא בא לידי השלמה. פירוורים נוספים מאותו המפעל עדיין גנוזים בספריית שלום ובארכיון שלום בטיטות, רשימות, הערות ומכתבים. ברור שקשה ואף בלתי אפשרי לשלב את החומר הרב שנוטר בגנוזי בספר המלקט את עיקרי מאמריו על החסידות, אך יש תרומה גם בציון הדברים שהיו חלק מעולמו המחקרי. למשל הערות חשובות של שלום בכתב ידו מצויות בשולי מאמריו של אברהם יהושע השל על החסידות העומדים היום בספרייתו (ספריית שלום, 6518.2) ובשולי מאמרים של תלמידתו רבקה ש"ץ-אופנהיימר (שם, 6537.1). הערות דומות רשם שלום בשולי מאמריהם הארוכים של בנציון דינור ויוסף וייס על ראשית החסידות (שם, 6486.3, R6480, 19000. דינור הקדיש את מאמרו בכתב ידו לשלום ורשם דברים שנתאמתו: 'קצת דברים לראשית ויכוז'). חלק אחר של החומר מצוי בארכיון שלום, ביותר מעשרים תיקים.¹⁵ רוב החומר שבארכיון זה נכתב בידי שלום, אך מצויים בו גם עשרות עמודים שכתב וייס והעתקות שונות שלו מתוך ספרי חסידות, ונדמה שמדובר בעיקר בטיטות ובחומר רקע לעבודתו המוקדמת על חוג הבעש"ט, שכן הוא תכנן תחילה לכתוב בהדרכת שלום עבודת דוקטור על 'התורות המקוריות של הבעש"ט', ורק מאוחר יותר החליט לכתוב את עבודת הדוקטור שלו על חסידות ברסלב.¹⁶ לחומר שליט וייס נודע ערך רב גם למחקרי שלום, ושלום עשה בהם שימוש במחקריו המרכזיים על ראשית החסידות. נדמה שניתן היה לדלות מארכיון זה עוד כמה דברים גנוזים שיש בהם גלגות פנים חדשות במחקר החסידות של שלום. למשל הרצאה כללית שנתן על החסידות בשנת תש"ה, וחסידר לדפוס (ארכיון שלום, תיק 197a); הפרוטוקול המלא של סימפוזיון שנערך בקונגרס העולמי

1977, ארכיון שלום (מכתבים). אנציקלופדיה זו יצאה לאור לאחר כמה שנים. ראו: T. M. Rabinowicz (ed.), *The Encyclopedia of Hasidism*, Northvale, N.J. 1996

15 התיקים המרכזיים הם תיק 145 (הערות על זיקות בין חסידות לשבתאות וסעודה שלישית); תיק 147 (רשימות על זיקות בין שבתאות, פרנקוים, השכלה וחסידות); תיק 198 (על כוונות בחסידות, הערות על הקשר בין חסידות לשבתאות ומחברת עם חומר על ר' יעקב יוסף מפולנאה); תיק 199 (מחברת גדולה, בת 191 עמודים, ובתוכה גם עשרות פתקים, בעברית ובאנגלית, 'חומר על דבריו האמתיים של הבעל שם טוב ובקורת המקורות'); תיק 200 (דמותו ההיסטורית של הבעש"ט, בגרמנית); תיק 202 (עשרות דפים 'חומר על הבעש"ט, מלבד המחברת הגדולה, חומר היסטורי בשבחי הבעש"ט וכו' והתהוות האגדה); תיק 205 (על תלמידי הבעש"ט הראשונים, הספרים הראשונים, טיטות לשיעורים בחסידות, טיטות מאמרים); תיק 209 (רשימות וטיטות, בהן גם תרגום לגרמנית של קונטרס ההתפעלות); תיק 298 (טיטות של המאמר על המשיחיות בחסידות, בגרמנית, ורשימות).
16 במכתב אל הלריוילנסקי מה' 13 בנובמבר 1949 כתב וייס: 'עומד אני בסמוך לגמר עבודת הדוקטור, ונושא עבודתי הטכסטים האבנטניים של הבעל שם טוב' (ש"א הלריוילנסקי, 'גרשם שלום ויוסף וייס: סיפור ירושלמי, אגרא, ג [תשנ"א, עמ' 64]. ראו גם: י' כ"ץ, 'לזכרו של יוסף וייס: הערכה אישית', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 29 (תשמ"ט), עמ' 67. התיקים שיש בהם חומר של וייס הם תיק 210 (טיטות מאמרים של וייס על ר' נחמן, לשונות מכתבי ברסלב ורשימה קצרה של שלום על דמיון בין ר' נחמן לקפקא); תיק 211 (רשימות); תיק 21 (רשימות על ברסלב); תיק 198 (דברי וייס ושלום על הכוונות בחסידות). וייס העתיק עשרות עמודים מספרי חסידות וחילקם לפי נושאים, למשל 116 עמודים סביב הנושא 'לשונות הבעש"ט – מוסר' (תיק 203) ו-117 עמודים של 'לשונות הבעש"ט' (תיק 204). פתקים בעלי אופי דומה, בכתב ידו של וייס, נשתמרו בתיקים 196, 200. חומר משלים לאותו פרויקט מצוי בספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לכתבי יד, ארכיון יוסף וייס, 1479.⁴

הרביעי למדעי היהדות בירושלים בשנת תשכ"ה, בהשתתפות שלום, בנציון דינור, ישעיה תשבי, יוסף וייס, יוסף דן, אברהם רובינשטיין ורבקה ש"ץ-אופנהיימר, ושנסב על היחסים בין השבתאות לחסידות ועל טיבה של המשיחיות בחסידות (ארכיון שלום, תיק 197);¹⁷ הערות של שלום על כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8°3282, הכולל חומר חשוב מראשית החסידות (ארכיון שלום, תיק 207).¹⁸ בארכיון נשתמרו גם כמה הערות ורשימות הנוגעות באופן ישיר למאמרים שקובצו בכרך זה, ושמן הראוי היה לפרסמן בעתיד. למשל הערה על רעיון קדמות השכל בחסידות על פי ספר 'חיים וחסד' (ארכיון שלום, תיק 240) ודיונים נוספים ומכתבים הקשורים לויקה הקרובה של שלום בראשית דרכו אל מרדכי מרטין בובר בהבנת ספרות הסוד היהודית והחסידות, כמו גם לפולמוס שניהל עמו, שהחל באופן מוצנע כבר בשלב מוקדם והסתעף מעבר להבנה של מהות החסידות.¹⁹

אין בידינו מהדורה מלאה של אלפי המכתבים שכתב שלום לאורך השנים. תכנית להוציא לאור במסגרת 'מכון ליאו בק' בירושלים מבחר ממכתבי שלום נתגשמה לימים בארבעה כרכים בגרמנית, אך אין בהם למלא את חסרונה של מהדורה מלאה ושלמה, שתכלול גם את מכתביו העבריים בשלמותם.²⁰ לא מעט מן האיגרות בעברית שנשארו גנוזות עשויות להאיר פינות שונות בחקר החסידות, למשל עשרות המכתבים שכתב אל תלמידו יוסף וייס, והשיח המתמיד שהיה לו עם תלמידים וחוקרים אחרים שכתבו על החסידות. כמה מכתבים תורמים באופן ישיר להבנת אחדות מן סוגיות העולות בספר שלפנינו: מכתב של שלום אל השל בנוגע למחקריו על חוג הבעש"ט (ארכיון שלום, מכתבים); מכתב של חיים ליברמן אל שלום בדבר 'ספר הצורף' והאיגרת הנעלמת של הרב רפפורט מלבוב (שם); מכתבים שכתב שלום אל משה חיים בלוך, אותו ביקר

17 תמצית ההרצאות נמסרו בסקירה של " דן, ויכוח על המשיחיות בחסידות, האוניברסיטה, 11 (תשכ"ו), עמ' 64-69. דן כתב בראש דבריו שם: 'ספק אם אי פעם נפגשו חוקרים אלה כולם יחד לדין יסודי בבעיותיה של התנועה החסידית'; מראשיתו ועד סופו עמד סימפוזיון זה, שנמשך כשבע שעות במשך יומיים, בסימן הפולמוס. הפרוטוקול המלא הוא רב עניין וכולל הערות רבות שלא שולבו במאמריהם המאוחרים של המרצים.

18 על כתב יד זה ראו: ש' צוקר, 'כתבי יד מראשית הספרות החסידית', קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 232-235. וראו גם דברי ג' נגאל, שם, עמ' 451-452.

19 עניין רב יש בהקשר זה בספרה של אורבן: M. Urban, *Aesthetics of Renewal: Martin Buber's Early Representation of Hasidism as Kulturkritik*, Chicago 2008

20 על ראשית העבודה ב'מכון ליאו בק' ראו: כ"ץ (לעיל הערה 16); ארכיון שלום, תיק 252. שלושת הכרכים בגרמנית הם: G. Scholem, *Briefe*, I: 1914-1947, ed. I. Shedletzky, München 1994; II: 1948-1970, ed. T. Sparr, München 1999; III: 1971-1982, ed. I. Shedletzky, München 1999. *Betty Scholem – Gerschom Scholem: Mutter und Sohn im Briefwechsel, 1917-1946*, eds. I. Shedletzky and T. Sparr, München 1989; ובתרגום לעברית: גרשם שלום ואמו, *מכתבים 1917-1946*, בעריכת א' שדלצקי ות' שפאר, ירושלים תשנ"ח. לקט נוסף נדפס באנגלית. ראו: G. Scholem, *Briefe an Werner Kraft*, ed. W. Kraft, ed. A. D. Skinner, Cambridge, Mass. 2002. Frankfurt a.M. 1986; *Morton Smith and Gerschom Scholem: Correspondence 1945-1982*, ed. G. G. Stroumsa, Leiden 2008. *שלום עצמו ערך כרך אחד: Walter Benjamin – Gerschom Scholem, Briefwechsel*, 1933-1940, ed. G. Scholem, Frankfurt a.M. 1980. ובתרגום עברי: גרשם שלום – ולטר בנימין: חליפת מכתבים 1933-1940, בעריכת א' שדלצקי, תל אביב תשס"ח.

קשות במספר הזדמנויות (שם). כאנקדוטה אציין את מכתבו של החסיד מנשה אונגער אל שלום – הכותב בהערצה גדולה ובכבוד רב שקרא את מחקריו של שלום על השבתאות והחסידות אך לא נשתכנע שהבעש"ט החזיק ב'ספר הצורף' ובאותו זמן ידע שספר שבתאי הוא: 'אבל יסלח לי כבודו בענין זה אולי אינני יכול להיות אוביקטיבי, כי שייך אני לכת החסידים [...] ובענין זה התלמיד חולק על רבי' (שם).²¹

לתחושה שאין כאן אלא פירוורים או חלק ממפעל גדול שלא הגיע לידי מיצוי מלא, יש יסוד, ונראה ששלום אכן חפץ לפרסם חיבור שיטתי על הבעש"ט ועל ראשית החסידות. מתוך עיון בארכיון שלום נראה בביורר שעיקר מאמריו הגדולים בנושא זה היו למעשה חלקים מספר אנגלי גנוז שמעולם לא הודפס בשלמותו. אך לפני שאתאר ספר גנוז זה, הנמצא היום בארכיון שלום, יש לעמוד על התהוותו.

בפברואר 1946 פנה סטפן וייז מטעם ה'מכון היהודי לדת' (Jewish Institute of Religion) בניו יורק אל גרשם שלום בהצעה לשאת מחזור הרצאות בתחום הקבלה ולפרסמן לאחר מכן כספר בהוצאת המכון. שמונה שנים קודם לכן, בשנת 1938, נשא שלום סדרת הרצאות דומה באותו המקום שהניבה את הספר 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית'.²² הפרק התשיעי והאחרון בספר זה, פרק שהוקדש לחסידות, נותר במתכונת הרצאה, ושלום לא הוסיף בו עדכונים ולא עשה בו שינויים משמעותיים לקראת ההדפסה.²³ בפתח הספר התנצל וכתב:

All the lectures included in this volume are published in a considerably enlarged version, with the exception of the last which is reprinted almost in the original form.

To have expanded the brief account of Hasidism given here by a closer examination

21 שלוש שנים לאחר שכתב מכתב זה פרסם אונגער ספר על הבעש"ט ביידיש ובו גם ניתח עמדת שלום בסוגיה, אך העדיף את דרכו של מ' מרגליות, שחלק עליו. ראו: מ' אונגער, ר' ישראל בעל שם טוב: זיין לעבן און שאַפן, זיינע תורות און מאמרים, זיינע משלים און מעשיות, זיין צייט און זיין ווירקונג, ניו יורק 1963, עמ' 87-92, 105-120. עוד בשנת 1949 פרסם אונגער סדרת מאמרים על הבעש"ט, ר' אדם וספר הצורף: בגליונות העיתון 'דער טאג'.

22 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Jerusalem 1941. הזמנה מודפסת ובה פירוט ארוך של תוכן חמש ההרצאות נשתמרה בארכיון שלום, תיק 24. את ההרצאה על הזוהר' נשא שלום בעברית: 'כ"א, 7, 8, 9, 10 במרץ, נתקיימו ההרצאות על המסתורין העברי של ד"ר גרשם שלום, פרופ' באוניברסיטה העברית בירושלים, שהוזמן לשאת שורה של הרצאות במכון לדת מיסודו של וויז. ב-10 למרץ הרצה ד"ר שלום בעברית על זמן חיבורו של ספר הזוהר' (לוח המאורעות של השנה בחיי ישראל באמריקה, 1938, ספר השנה ליהודי אמריקה, ה' ניו יורק תרצ"ט, עמ' 439). אחד השומעים רשם את ההרצאה והיא פורסמה בעיתונות העברית בניו יורק. ראה: 'מתי נתחבר ספר הזוהר? הרצאתו של פרופ' גרשם שלום, הדואר, שנה 17, גיליון יט (ט"ו אדר ב תרצ"ח), עמ' 300-301. על השפעת הספר ראו: 'דן, 'הספר שבו נפרדו דרכיהם של החוקר והמקובל: יובל להופעת הספר 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית' לגרשם שלום, הארץ, 29 בספטמבר 1991. עד עתה לא ראה הספר אור בעברית, אך שלושה פרקים מתוכו נדפסו בתרגום לעברית במקומות שונים.

23 פרק זה גם לא עודכן במהדורה השלישית של הספר, משנת 1954, שבה עודכנו רוב הפרקים. הפרק הופיע לראשונה בעברית בקובץ מאמרים על החסידות: א' רובינשטיין (עורך), פרקים בתורת החסידות ובתולדותיה, ירושלים תשל"ח, עמ' 31-51; ונדפס שוב, בשינויים קטנים, בקובץ שלפנינו. ראו: השלב האחרון, עמ' 1-11.

of specific phenomena would have necessitated writing a new book. I have therefore contented myself with an exposition of my general views on the subject.²⁴

עתה ניתנה לו ההזדמנות להשלים את הדברים ולהרחיבם בדפוס. על כן אין להתפלא שהיענותו של שלום להזמנה הייתה מיידית. ב־8 בפברואר 1946 כתב אל וייז:

As to the subject matter of the proposed lectures I am considering to discuss some aspects of Hassidism under a new angle. I had to be very short on this in my book and I think that a new lecture course would provide the opportunity to amplify my statements on the meaning of the doctrines of Hassidism. But there are, of course, other subjects (מכתבים, ארכיון שלום, Hebrew Union College).

שלום סיפר לווייז גם על מהלכיו בחיפוש 'אוצרות הגולה' ועל נסיעתו המתוכננת למערב אירופה מטעם האוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בחיפוש אחר ספרים גזולים. מועד ההרצאות היה תלוי בסיום שליחות זו (ארכיון שלום, שם). וצורך שם מכתב מאת י"ל מאנגס אל וייז על שליחות (שלום).²⁵ וייז קיבל את הנרשא 'The subject you suggest, namely 'Hassidism, is perfectly agreeable to us', הציע תאריכים שונים בסוף שנת 1946 וביקש התחייבות להדפסת הספר במסגרת המכון (ארכיון שלום, שם). אך בינתיים נתעוררו כמה בעיות שגרמו לדחיית ההרצאות המתוכננות, בהן התארכות שליחותו של שלום באירופה. שלום גם הציב כמה תנאים לבואו שעיקבו את הדברים: הסכם על שכרו ושהחירויות זכויות היוצרים להדפסת סדרת ההרצאות. שלום חפץ ששלמה זלמן שוקן ידפיס את ההרצאות החדשות, כפי שספרו 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית' ראה אור במהדורה שנייה בהוצאת 'שוקן' בניו יורק באותה השנה (1946). למעשה התחייב שלום לפני שוקן שידפיס את ספריו הגדולים רק בהוצאת הספרים שלו, כמעין תנאי להמשך התמיכה במכון לקבלה שבספריית שוקן, שבו העסיק שלום את וייס, תשבי, חיים וירשובסקי ואחרים בהתקנת מהדורות לכתבים קבליים ובעריכת מחקרים שונים בספרות הסוד.²⁶ כמה שנים קודם לכן, בשנת 1942, הודיע שלום שאת ספרו הגדול על שבתאי צבי ידפיס

24 שלום (לעיל הערה 22), עמ' viii.

25 על פעילותו של שלום להצלת הספרים ולהעברתם לירושלים ופירוט של סדר נסיעותיו באותן שנים ראו: E. Adunka, *Der Raub der Bücher: Über verschwinden und Bibliotheken in der NS-Zeit und ihre Restitution nach 1945*, Wien 2002, pp. 192-197; ד' שידורסקי, גויליים נשרפים ואותיות פורחות: תולדותיהם של אוספי ספרים וספריות בארץ ישראל ונסיגונת להצלת שרידיהם לאחר השואה, ירושלים תשס"ח, עמ' 244-254, 397-346; N. Zadoff, 'Reise in die Vergangenheit, Entwurf einer neuen Zukunft: Gershom Scholem Reise nach Deutschland im Jahre 1946', *Münchener Beiträge zur jüdische Geschichte und Kultur*, 2 (2007), pp. 67-80

26 ראו את מכתביו של שוקן אל וייז ושלום, ארכיון שלום, מכתבים, Hebrew Union College. תכניתו וגורלו של מכון זה טרם נחקרו. תעודות על פעילותו דו"חות הקשורים אליו מצויים בארכיון שלום, מכתבים, שוקן. ב־8 באפריל 1946 כתב שלום אל רקטור האוניברסיטה העברית שבדעת שוקן 'לחסל את העבודה' במכון שוקן, אך

בהוצאת 'עם עובד' בראשות ברל כצנלסון, והדבר עורר אז את זעמו של שוקן, ועתה לא חפץ בשערורייה נוספת.²⁷

ההתכתבות בין וייז (לעתים באמצעות הנרי סלוניימסקי שליחו), שוקן ושלום בשנים 1946-1948 נשתמרה במלואה, והיא מגוללת סיפור משונה על זכויות וכבוד לצד חוסר הבנה בין הצדדים. אי ההבנות נבעו במידה רבה מקשיי תקשורת, שכן שלום לא היה נגיש לדואר בכל ימי שהייתו באירופה.

שלום התלבט באשר לכותרת ההרצאות ובין השאר הציע את הכותרת 'Some Considerations on Hasidism'. משראה כי הוא מתבושש לחזור לירושלים הרהר באפשרות להרצות על נושא שידרוש ממנו פחות הכנה: 'The Beginnings of Kabbalism'.²⁸ עם שובו לירושלים, ב־26 באוגוסט 1946, ובעקבות ההבנות שנוצרו בין שוקן לווייז, הוחלט לחזור לנושא המקורי, ושלום העביר את זכויות הדפסת הספר למכון (ארכיון שלום, שם). ההרצאות הוכתרו בשם 'Reflections on Hassidism' ותוכננו למרס 1949, כמעט שלוש שנים אחרי הפנייה הראשונה בנושא (ארכיון שלום, מכתבים, Nelson Glük).

נראה שרק בסוף שנת 1948 החל שלום בהכנת ההרצאות ובהעלאתן על הכתב, אך בשל ההיקף העצום של המלאכה צמצם את הנושא לראשיתה של החסידות. ב־1 באוקטובר 1948 כתב אל תלמידו תשבי: 'אני שקוע בעבודה של הכנת הרצאותי לאמריקה כדי להיות מוכן לכל מקרה. אני מקווה שהדברים יהיו די מעניינים, וחיידושי תורה לא יחסרו מכל וכל, לא בכללים ולא בפרטים';²⁹ ומעט מאוחר יותר, ב־7 באוקטובר באותה השנה, כתב אל נלסון גליק, נשיא המכון בניו יורק:

I am now busy preparing the lectures and in taking up the work I am finding out that I will have to limit myself to a more specific problem, namely the beginnings

פעילות המכון נמשכה עוד מספר שנים. ראו: שלום-תשבי, חליפת מכתבים, 1946-1981 (כתב יד), ספריית שלום, 6424.21. וייס התקין במסגרת המכון מפתח לספרי חסידות, מעין Bibliographica Hasidica. חומר זה שמור בספריית שוקן, כפי שסיפר לי דניאל אברמס.

27 בפרסומי 'עם עובד' הראשונים נדפסה הודעה על פרסום הספר בקרוב. ראו למשל: מעשים ומגמות: פרקים מעבודת ירח העיון של ההסתדרות, בעריכת מ' בוגדן, תל אביב תש"ב; בסוף הספר נדפס שם: 'גרשם שלום. התנועה השבתאית, שרשיה, נפתוליה וספיחיה. מונוגרפיה היסטורית בתולדות המשיחיות, מלאחר גירוש ספרד ועד ראשית ההשכלה', בשלושה כרכים. מהדורה ראשונה של החלק הראשון ראתה אור ב'עם עובד' רק בשנת תשי"ז. לתיאור ההרצאות שעליהן התבסס שלום בספר ראו: ירח העיון, תל אביב תש"א, עמ' 7, 10. על גלגולי הספר עד הדפסתו ראו: נ' זודק, "בערוגות הניהילים": הפולמוס בין ברוך קורצווייל וגרשם שלום על חקר השבתאות, קבלה, טז (תשס"ז), עמ' 310-311. אותה פרשייה הוזכרה במכתב של שוקן אל וייז משנת 1946, ארכיון שלום, מכתבים, Hebrew Union College. על היחס המורכב בין שלום לשוקן בשנים אלו ראו: א' דוד, ספר המעשים: חיי זלמן שוקן, תרגם א' חשביה, ירושלים ותל אביב תשס"ו, עמ' 304-305, 329, 337, 343-344. יש להניח ששלום בחר בנושא חלופי זה משום שבאותו הזמן סיים לכתוב ספר עברי על הנושא והדפיס מאמר באותו התחום. ראו: ג' שלום, 'התחלות הקבלה, כנסת, י' (תש"ז), עמ' 179-228; הניל, ראשית הקבלה (1150-1250), ירושלים ותל אביב תשי"ח.

29 שלום-תשבי (לעיל הערה 26).

of Hassidism and its classical period (1750-1790), which of course is the heart of all the problems connected with Hasidism anyway. I therefore propose to change the title of the official announcement into: 'The Beginnings of Hassidism and its Problems'. I hope you will not be surprised to see me come out into the open with a criticism of my famous colleague Martin Buber (מכתבים, ארכיון שלום, Hebrew Union College).

ב־2 בפברואר 1949 שלח שלום את ראשי הפרקים לשש הרצאותיו, והוכן עלון לציבור הרחב. בעלון הוכתרו ההרצאות בכותרת 'Israel Baal Shem and the Beginnings of Hasidism', ונכתבו דברי הערכה מופלגים על שלום: 'The foremost authority on the subject of Jewish Mysticism' (תצלום העלון מצוי בארכיון שלום, שם). גם במכתבים אל תלמידו הקרוב וייס תיאר שלום את הספר והצביע על גבולות מחקר. וייס גילה עניין רב בתכנית החדשה, שהוגדרה כמחקר על 'התחלות החסידות', ובמכתב מה־24 באוקטובר 1948 הרעיף על מורו שאלות שונות:

מה מאד הייתי משויימת אילו הודיעני בהודמנות מהם פרקי הספר ואם יגיע לדבר גם על אדות הרש"ז מלאדי ור' נחמן מברסלב. (כדי להגיד את האמת לאמיתה, השקופה לפרופיסור בלאו הכי, הפרק על הרש"ז אינו מעניין אותי כ"כ, ושאלתי רק כדי לכסות, ולו בצורה פרימיטיבית, על השאלה בדבר הפרק הברסלבי). ומה יהיה היקף הספר? השווה להיקף ה־'Major Trends' שוקן בוודאי לוטש את עיניו על המציאה החדשה.³⁰

כמה ימים מאוחר יותר, ב־5 בנובמבר, ענה שלום לווייס במכתב מפורט והרחיב בו על פרטי התכנית:

בהרצאותי אצטמצם רק על התקופה של הבעש"ט ותלמידיו כי כאן יש לי הרבה להגיד ורצוני לסכם הדברים. בפירוש הזכרתי בפתיחת דברי את שני הנושאים הגדולים של חב"ד ובראסלאב והסברתי את הנורות מהם. לא העיוותי להזכיר כי תלמידי היקר מר וייס עתיד להפתיע אותם בדברי חכמה בנקודות אלו (אעפ"י שחפצתי מאד להתפאר בזה!) כי מי יודע: אם אודיע על עבודותיך ברבים לפני המועד, תשנה דעותיך או תיפול לתוך מרה שחורה חדשה ולא תרצה להמשיך כלל. על כן שמתי ידי לפי אבל כל זכויותיך שמורות לך על ר' נחמן ועל כגון אלה – אם לא תתן לזמן לעבור עד שגם אני אתחיל לדרוש בתורה זו ברבים. לפי שעה הנני מצפה עוד לתורתך. כרגע אני כותב את ההרצאה השלישית (מבין השש)

30 יוסף וייס וגרשם שלום: מכתבים, 1948-1964, בעריכת נ' זדוף, מכתב 4 (בדפוס). ברצוני להודות לנועם זדוף שהעמיד לרשותי את כתב היד של חיבורו, שנתן לי רשות להשתמש בדברים, ושחלק עמי את ידיעותיו המרובות בנושא, ולארגנה וייס על הרשות לפרסם מכתבים ומאמרים מתוך ארכיון יוסף וייס בירושלים

והמשחק של כתיבה אנגלית מושך אותי מאד. אני מתפלל על החוצפה שיש בי – אתם כמובן תתפלאו על זה פחות כי בודאי יש לכם דעות בנידון זה מאז ומקדם.³¹

שלום אף קיוה שוייס יוכל לסייע לו בהעתקת החיבור, אך שהותו המתארכת של וייס בשליחות במחנות קפריסין מנעה את הדבר. עם זאת שלום השתמש לצורך מחקרו ברשימות של וייס ובלקטים שערך על פי נושאים הקשורים לדמותו של הבעש"ט, ושחלקם נועדו להיות תשתית לעבודת הדוקטור שלו על נושא זה. לקטים אלו, שכינה 'ליקוטי הבעש"ט' ו'ליקוטי בתר לקוטי', נשתמרו עד היום בארכיון שלום.³² הגבולות שהציב שלום לעצמו היו התחלופיה של החסידות והיסודות שעליהם נבנתה, מתוך הנחה שלא נעשה מספיק בתחום זה, ושיש בנושא מוגדר זה תשתית להמשך המחקר על החסידות המאוחרת.

הספר האנגלי הגנוז שעליו התבססו הרצאותיו של שלום נמצא בשני תיקים בארכיון שלום. היקפו 218 עמודים מודפסים במכונת כתיבה, ובעמוד השער נרשם: 'Lectures Hasidism: Publication Copy העתק להדפסה, נכתב – 1948 (באנגלית) בזמן המצור'. הספר כולל שבע הרצאות, ובראש כל אחת מהן תוכן מפורט:

- (1) Hasidic research and its tasks: Introductory remarks, The position of Hasidic research in the past and the present, from Zweifel to Buber, Open questions, The sources of our knowledge of early Hasidism, Social interpretations of the beginnings of Hasidism, Difficulties in attaining precision in the analysis of Hasidic texts.
- (2) The historical Israel Baalshem: Current theories about his personality, Aescoly-Dubnov-Dinaburg, Re-examination of first-hand evidence and its confrontation with Hasidic sources, The wizard and the 'charismatic', Misunderstood and overlooked material, The Baalshem's testimony about himself, Contemporary opposition to his activities, Moses of Satanov, The Hebraic learning of the Baalshem, Was the Baalshem an 'am ha-aretz? Conclusions.
- (3) Hasidism and spiritualism in Podolia before the time of the Baalshem, and their legacy: Was the Hasidism of the Baalshem an entirely novel departure? The traditional meanings of Hasid and Zaddik, Hasid – the Jewish radical, Religious societies, Conventicles of Hasidism and the conditions of their formation, Old-fashioned and vulgar Hasidism, Moses of Satanov about new-fangled manners in these conventicles, Podolian Sabbatianism and its connection with the early conventicles of Hasidism, Ascetic literature

31 שם, מכתב 5.

32 לעיל הערה 16. שלום הזכיר את הליקוטים במכתביו אל וייס, ואף לקח חלק מהם עמו לגיו יורק. ראו: שם,

מכתבים 4, 5, 9, 11.

composed by Sabbatians, Sabbatian origin of Hasidic customs, The interplay of popular and spiritualistic elements as the fundamental factor in the beginnings of Hasidism, Nahman of Kossov – a leading figure of the first conventicles. (4) Earliest Hasidic literature and the tradition of the Baalshem's teachings: Jacob Joseph of Polnoye, Baer of Mezritch, Mendel of Przemyslany, The 'Testament' of the Baalshem, The truly authentic sources on the Baalshem's teaching and their value, Vodnik's 'Book of the Baal-Shem-Tob', The commentary on Psalm 107 – allegedly by the Baalshem – in reality a work of Mendel of Bar his disciple. (5) Devekuth or Communion with God: Doctrine and Practice. (6) The uplifting of the sparks. (7) The figure of the Zaddik and the liquidation of Messianism (ארכיון שלום, תיק 299; הפרק החמישי מצוי בתיק 196[a])³³

שלום הרצה את פרקי הספר במהלך חודש מרס 1949 ב'מכון היהודי לדת' בניו יורק, למעט הפרק הרביעי, שהחליט להשאירו בכתובים בשל אופיו הטכני (ארכיון שלום, מכתבים, Hebrew Union College).³⁴ ב-3 באפריל 1949 כתב שלום אל וייס על סיום סדרת הרצאותיו: 'הרצאותי נגמרו השבוע. קול המון כקול שדי?? על כל פנים לא אוכל להתלונן על חוסר 'המון'. והמון מורכב מגוונים שונים ומשונים מאד.³⁵ נראה שהרצאות אלו הותירו רושם רב על אחדים. למשל אחר ההרצאה הראשונה, שבה דן שלום בין השאר בפועלו של בובר, פנה אליו אחד מעורכי כתב העת *Jewish Social Studies* בבקשה לפרסם מאמר ביקורת על ספרי החסידות של בובר, בקשה שלא נענתה בחיוב ורק לאחר שנים הגשימה שלום במקום אחר בדברים ביקורתיים וחריפים (ארכיון שלום, מכתבים, *Jewish Social Studies*). שומע אחר היה ככל הנראה אברהם יהושע השל, שהגה תכנית משלו לספר מקיף על הבעש"ט ובני חוגו, ושהקים בניו יורק בשנה שבה הרצה שלום בעיר ארכיון לתולדות החסידות. על פי עדות אחת ביטא השל מורת רוח מדברי שלום בטענה שהוא עצמו כבר גילה את אותן הצפונות ממש שחשף שלום בהרצאותיו.³⁶

33 הספר האנגלי הגנוז וחלק מגלגולי פרקיו נתגלו לי בזכות נועם זדוף, שגם דן בדברים בקצרה בהערותיו למכתבי וייס ושלום (שם).

34 ההרצאות ניתנו בתאריכים 7, 9, 16, 21, 23 ו-28 במרס 1949. שלום הרצה באותה עת באותו הנושא גם בסינסינטי. ראו: ארכיון שלום, מכתבים, Nelson Glük; ואת מכתבו של שלום אל ש"י ענגון, שבו סיפר על מפגש עגום עם שוקן: שלום, מכתבים, 1970-1948 (לעיל הערה 20), עמ' 233-234.

35 יוסף וייס וגרשם שלום (לעיל הערה 30), מכתב 9.

36 על תכנית הספר על הבעש"ט והארכיון החסידי של השל ראו: S. H. Dresner, 'Heschel as a Hasidic Scholar', A. J. Heschel, *The Circle of the Baal Shem Tov: Studies in Hasidism*, ed. S. H. Dresner, Chicago 1985, pp. vii-xiv; Z. Alpert, 'A Chasidic Archive That Never Came to Be', *Chasidic Historical Review*, 1 (February 1996), pp. 8-9; A. Green, 'Abraham Joshua Heschel: Recasting Hasidism for Moderns', *Tikkun*, 14 (1999), pp. 63-69; E. K. Kaplan, *Spiritual Radical: Abraham Joshua Heschel in America*, New Haven 2007, pp. 14, 39-43, 160, ועל הרושם שהותירו הרצאות שלום על השל ראו: שם, עמ' 55, 148.

באותה התקופה תכנן וייס לפרסם לקט גדול מתורת החסידות במסגרת מפעל הכינוס של 'מוסד ביאליק', במתכונת הספר 'משנת הזוהר' שערכו פישל לחובר וישעיהו תשבי, ושכרך ראשון שלו ראה אור בשנת 1948. במכתב אל שרה אורה הלר־וילנסקי מה־5 במרס 1950 הזכיר וייס את תכניו ואת הספר המתוכנן של שלום:

עתה הזמין מוסד ביאליק אצלי ספר דומה בשלושה כרכים: משנת חסידים. למזלי שלום לא הרצה מעולם על החסידות מלבד הרצאותיו באמריקה לפני שנה, שתצאנה בצורת ספר. מה שאלמד מתוך הספר אוכל לצטט, ואני מאוד שמח כי אין 'תורה שבעל פה' ממנו, פן ואולי הייתי בא לידי ניסיון לשקעה בפיוגום תוכנית. ספרי יהיה בנוי לפי תכנית טיפולוגית שתוכלי להכירה מתוך מחברתי לכבוד גוטמן ('חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה').³⁷

לא רק שתכניו של וייס לא יצאה אל הפועל, אלא שבאופן מפתיע הרצאותיו של שלום לא נדפסו כפי שתכנן. מאבקי הכוח על הזכויות טרם בואו לניו יורק אמנם נפתרו, אך מטעמים שונים, שאין בידי לעמוד עליהם, נדחה העניין ונשכח. עם זאת נראה שעיקר פרסומיו של שלום במשך השנים בשדה החסידות ניוונו מקובץ ההרצאות הגנוז או נגזרו ממנו.

מתיקים נוספים בארכיון שלום נראה בבירור שהמשיך ועדכן את הספר האנגלי הגנוז. בתיקים שונים נשתמרו הערות ורשימות משלימות, בעברית, בגרמנית ובאנגלית, ובראשן צוינו מספרי עמודים בכתב היד של הספר (ראו למשל ארכיון שלום, תיקים 196, 202). במכתביו אל וייס משנת 1954 הזכיר שלום את הספר כקובץ הרצאות גמור;³⁸ ובמכתבים משנת 1959 סיפר על עדכון אחת ההרצאות.³⁹ כתב היד משנת 1948 היה לא רק תשתית לספר שחפץ שלום להדפיס, אלא מקור להרצאות שהרצה בהזדמנויות שונות. למשל ב־29 באפריל 1954 נשא בלונדון הרצאה שכותרתה 'The Historical Israel Baalshem', והייתה זו ההרצאה השנייה בספר הגנוז.⁴⁰ סדרת הרצאותיו על החסידות באוניברסיטת אופסלה באוקטובר 1959 שכותרתה הייתה 'Israel Baal-Shem and his Teachings', הייתה מבוססת על ההרצאה השנייה, החמישית, השישית והשביעית באותו הספר.⁴¹ גם הרצאותיו על החסידות בשנות השישים והשבעים היו מבוססות על הספר

37 הלר־וילנסקי (לעיל הערה 16), עמ' 66. כפי שסיפר לי זדוף, התכתבות ארוכה בין 'מוסד ביאליק' לוייס בנוגע לספר שמורה בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

38 יוסף וייס וגרשם שלום (לעיל הערה 30), מכתבים 39, 40, 41. שם, מכתבים 75, 76.

39 תצלום ההזמנה המקורית ראו: שם, סמוך למכתב 41.

40 ההזמנה בארכיון שלום, תיק 24. ב־30 באוקטובר 1958 כתב שלום אל הממונים על סדרת ההרצאות באוניברסיטה זו על הנושא שבחר: Hasidic: 'As my subject matter, I would like to speak about the beginning of the Hasidic movement and the religious ideas of Israel Baal Shem, the founder of the Hasidic movement. This is a topic which will certainly be of interest to students of Religion without requiring too much prior specialized knowledge. Since a lot has been written about this movement in recent years and a critical view is much required, I think I should like to express my own views on the subject' (מכתבים, Uppsala Universitet). שלום הזכיר הרצאות אלו גם במכתביו. ראו: יוסף וייס וגרשם שלום (שם), מכתב 84. וכאמור הרצאות אלו זהות להרצאות משנת 1949.

הגנוז, ולקראת הדפסתן הוסיף לדברים עדכונים שונים. למשל הרצאתו על הבעש"ט ב'חברה ההיסטורית' בירושלים בראשית שנות השישים הייתה מבוססת על הפרק השני בספר; והרצאתו על המשיחיות בחסידות בקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות בירושלים בשנת תשכ"ה והרצאתו 'The Messianic Element in Early Hasidism' במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת פרינסטון ב'6 באוקטובר 1970 [ההזמנה נשתמרה בארכיון שלום, תיק 24] היו מבוססות על הפרק השביעי, גם אם בעקבות הפולמוס עם תשבי ואחרים נתחדדו טענותיו של שלום בנושא הנדון. אין מדובר רק בזהות הנושאים – במקרים שמצוי בידינו נוסח ההרצאות המאוחרות ניכר בבידור ממהלך הצגת הדברים ומניסוחם שנגזרו מן ההרצאות המוקדמות הגנוזות.

על כל פנים בשלב מסוים זנח שלום את הרעיון להדפיס את הספר האנגלי בשלמות וקרע מתוכו כמה הרצאות ופרסמן כמאמרים (שמופיעים עתה בלבוש עברי מחודש ומוער בקובץ 'השלב האחרון'). ההרצאה השנייה, על דמותו ההיסטורית של הבעש"ט, נדפסה לראשונה בעברית וביידיש בשנת תש"ך-תשכ"א, במלאות 200 שנה להסתלקות הבעל שם טוב, אחר שנערכו בה עדכונים שונים;⁴² את ההרצאה השלישית, 'חסידות וספיריטואליות בפודוליה לפני תקופת הבעש"ט וירושתן', תכנן שלום לעדכן ולפרסם בשנת 1960 כמאמר אנגלי בכתב העת *Journal of Jewish Studies*, שזווייס היה עורכו, אך לא נסתייע הדבר בשל עומס של עבודות אחרות שקיבל עליו, ראש להן ספרו הגרמני על ראשית הקבלה;⁴³ ההרצאה החמישית נדפסה ללא שינוי כבר בשנת 1949-1950 כמאמר אנגלי בתוך *Review of Religion* – ובשול הדברים הוזכר שם הספר האנגלי הגנוז;⁴⁴ וההרצאה השביעית מקבילה בתוכנה ובלשוניתיה למאמר המרכזי על המשיחיות בחסידות שנדפס באנגלית בשנת 1970, מאמר שהקדיש שלום לזכר וייס. שאר הפרקים נגנוזו, גם אם ניתן למצוא להם הד בפרסומים אחרים.⁴⁵

42 ג' שלום, 'דמותו ההיסטורית של ר' ישראל בעל שם טוב', מולד, יח (תש"ך-תשכ"א), עמ' 335-356. המאמר ראה אור בסמוך גם ביידיש: 'דאָס היסטאָרישע געשטאַלט פֿון ר' ישראל בעל שם טוב', אידישער קעמפער, 42 (תשכ"א), עמ' 42-58; ובקיצור בצרפתית: 'Le Besht hors de sa légende', *Evidence*, 86 (1960), pp. 15-24. על הדי ההרצאה שעמדה בבסיס המאמר ראו: ש' שחריה, 'חסידות ביי אידן און ביי גויים', אונוער וועג (מאי 1960), עמ' 9-10; יוני 1960, עמ' 11-12. המאמר עובד בידי שלום. ראו: ג' שלום, דברים בגו: פרקי מורשה ותחיה, תל אביב תשל"ו, עמ' 287-324; וכן: השלב האחרון, עמ' 106-138.

43 יוסף וייס וגרשם שלום (לעיל הערה 30), מכתבים 98, 100, 104, 105 (ושם כתב: 'אני צריך לשבת על הפרק קצת, ועדיין לא הספקתי. איני יודע אם אכניס בו שינויים גדולים בכלל, לעת קצת, ועל כל פנים עלי להוציא משם דברים בלתי מאומתים לכשימצאו'), 108, 109. להרצאה זו תוספות רבות בכתב ידו של שלום בשולי הספר המוקד.

44 G. Scholem, 'Devekuth, or Communion with God', *Review of Religion*, 14 (1949-1950), pp. 115-139
 בראש המאמר כתב: 'This article is the forth of a series of lectures on "Israel Baal Shem and the Beginnings of Hasidism"', delivered under the auspices of the Hebrew Union College, Jewish Institute of Religion, New York City, in March 1949. Since all the lectures are to be published in book form, this one is printed here without complete documentation'. נדפס מחדש בתוך: *The Messianic Idea in Judaism: and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971, pp. 203-227. המאמר עובד והורחב בתרגום העברי בידי שלום, דברים בגו (לעיל הערה 42), עמ' 325-350; וכן ראו: השלב האחרון, עמ' 237-258.

45 G. Scholem, 'The Neutralization of the Messianic Element in Early Hasidism', *Journal of Jewish*

חידוש של ממש יש אם כן בהרצאה הראשונה, השלישית, הרביעית והשישית, שלא נדפסו עד כה בשום צורה; יש בהן עניין רב, ועוד דרושה מלאכה בניתוח העולה מכתב היד הגנוז ואולי גם בהכשרתו לדפוס. הנושאים שדן בהם שלום בספרו זכו אמנם לעיונים מקיפים בשנים האחרונות, אך נדמה שעדיין יש בספר הגנוז לרענן פינות שונות. נוסף על כך יש בספר ללמד הרבה על הדרך שנקט שלום ועל תודעתו העצמית כמחדש שדה מחקר. בפרק הראשון העמיד שלום את עצמו למול חוקרים שקדמו לו, דוגמת שמואל אבא הורודצקי, שמעון דובנוב, דינור ואחרים, ולמול הוגים שהחיו את החסידות בדרכם, דוגמת הלל צייטלין ובובר. משתקף בדבריו הדימוי של שלום כמי שבנה עולמות מתוך חורבות, גם אם למעשה ביסס והרחיב מגמות קיימות. עם קבלת פרס רוטשילד בשנות השישים אמר: 'בעודי צעיר לימים יצאתי לניר לי ניר חדש בשדה שכולו שלי היה באותם הימים, כי איש לא טרח לעבדו ולשמרו, שמקום הניחו לי להתגדר ולעבור את המעבר מן החובבנות הבלתי אחראית אל מה שאולי ראוי יהיה להיקרא בשם "מדע היסטורי", עם כל הספק והפקפוק התלויים במושג זה לפי מהותו'. אמנם הוא הודה ש'קצת פילוסופים ואידיאולוגים, אסתיטיים ומשוררים כבר נתנו דעתם זעיר שם זעיר שם על ניצוצי אורות שהתנוצצו משם, ספק אורות מאופל ספק אורות מתעים – בלי לדבר על השרלטנים שבמשך זמן רב עשו בשדה זה כאדם העושה בתוך שלו'.⁴⁶ אף על פי שמחקר החסידות היה באותם ימים פורה ומפותח יותר ממחקר ספרות הקבלה המוקדמת, כלל שלום בשדה חדש זה – בלשונו 'קרקע בתולה אך קרקע פוריה ביותר' – גם את החסידות.⁴⁷ מה שנאמר באופן גלוי בפרק הראשון של הספר האנגלי הגנוז הפך למתווה של כלל מחקרי שלום בחסידות, שרובם פורסמו מאוחר יותר.

בפתק אחד, כנראה ראשי פרקים לדברים שנשא בעל פה בשנות השבעים, סיכם שלום בקצרה את עיקרי חידושיו בתחום מחקר החסידות:

במחקרי הידועים בדפוס הגדרתי את מקוריות החסידות בשאלות קונקרטיקות: (א) הדביקות. (ב) העלאת הניצוצות. (ג) תורת הצדיק. וכן במאמרי 'א' השבתאות בפולין.⁴⁸ (ד) פירושו של בובר לחסידות,⁴⁹ בירתתי את עמדותי בשתי שאלות יסוד אחרות: חסידות ושבתאות,

46 Studies, 20 (1969), pp. 25-55. נדפס מחדש: שלום, הרעיון המשיחי (לעיל הערה 44), עמ' 176-202. ופורסם לראשונה בעברית: השלב האחרון, עמ' 282-305.

47 ג' שלום, 'אבן מאסו הבונים', הנ"ל, דברים בגו (לעיל הערה 42), עמ' 64-68. על דברים דומים חזר גם בקבלת פרס ביאליק בשנת תשל"ז. ראו: ג' שלום, הבנת התהליכים הפנימיים, הנ"ל, עוד דבר: פרקי מורשה ותחיה (ב), תל אביב תש"ן, עמ' 45.

48 דיון כללי בסוגיה זו בקשר למחקר הקבלה ראו: D. Abrams, 'Defining Modern Academic Scholarship: Gershom Scholem and the Establishment of a New (?) Discipline', *The Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 9 (1999-2000), pp. 267-302.

49 הכוונה למאמר המוקדם של ג' שלום, 'התנועה השבתאית בפולין', ייילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 36-76; ובשינויים והשמטה ראו: הנ"ל, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 68-140. עניינים אלו נדונו ביתר דיוק בפרק השלישי של הספר האנגלי הגנוז.

49 דברי שלום על בובר שנדפסו בשנות השישים ראו: השלב האחרון, עמ' 326-347.

חסידות ופירושה המודרני של בובה. וכן בפרק ט' של *Major Trends in Jewish Mysticism* [שם ניסחתי ארבע נקודות המאפיינות את תפיסת החסידות ביחס לקודמיה (ארכיון שלום, תיק 196).

קריאה רציפה של הפרק על החסידות בספר 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית', בספר האנגלי הגנוז ובכרך החדש המונח עתה לפנינו, מלמדת שלא חלה התפתחות משמעותית בדרכי ההבנה של שלום את החסידות משנת 1938 ואילך, גם אם חידד את טענותיו ועיבה אותן בחומר ביבליוגרפי חדש שנתגלה לו במשך השנים. הפולמוסים עם עמיתיו ותלמידיו, בהם בובה, דינור ותשבי, רק חיזקו את עמדותיו המקוריות שניסח באופן תמציתי בספרו המקיף הראשון משנת 1941. מאז שכתב שלום את ספרו האנגלי הגנוז ומאז שכתב את המאמרים המכונסים בקובץ 'השלב האחרון, נסתעף ונתגוון מחקר החסידות בידי תלמידיו, תלמידי תלמידיו ודור החוקרים שבא אחריו, השתנו דרכי הגישה למקורות ואף המקורות עצמם עשירים ומגוונים משהיו. נפתח גם פתח רחב לכיווני מחקר שונים מאלו של שלום, שאבות מייסדיהם אחרים, ושצמחו בסביבה שונה לחלוטין.⁵⁰ אף על פי כן נותרו מאמריו של שלום אבני יסוד למחקר החסידות, וכל הניגש לחקירת תנועה זו יידרש גם לספר הנאה המונח לפנינו. יש לקוות שיהיה בפרסום המחודש לזרז את הצאתם לאור של כתבים נוספים במסגרת ספריית גרשם שלום, שהיא מרכז חשוב לכל חוקרי תורת הסוד היהודית.

50 על מחקר החסידות במחצית השנייה של המאה העשרים נכתבו מספר סקירות. ראו: Z. Gries, 'Hasidism: The Present State of Research and Some Desirable Priorities', *Numen*, 34 (1987), pp. 97-108, 179-213; 'החסידות: המאה השלישית, ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 29 (תשמ"ט), עמ' 29-42; 'ע' אטקס, 'מחקר החסידות: מגמות וכיוונים, מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 21-5; M. M. Faierstein, 'Hasidism: The Last Decade in Research', *Modern Judaism*, 11 (1991), pp. 111-124; J. Dan, 'Hasidism: The Third Century', *Third Century*, רפפורט-אלברט (לעיל הערה 1), עמ' 426-415; 'ע' אטקס, 'Trends and New Directions', עמ' 464-447; 'ד' אטקס, 'היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, הנ"ל (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 9-32. וראו גם לעיל הערה 1.